

ANMÆLDELSER

Louise Phillips & Marianne W. Jørgensen: *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage 2002 (229 sider).

At skrive en introduktions- og værktøjsbog til det tværfaglige, relativt omfattende og samtidigt amorfe felt af socialkonstruktivistisk informerede diskursanalytiske tilgange til studiet af samfund, kultur og kommunikation, som forfatterne har sat sig for (s. vii), er næppe nogen let opgave. Faren består på den ene side i at definere fællesmængden for de forskellige tilgange ud fra et minimumsprincip, en mindste fællesnævner. Det resulterer potentielt i, at de enkelte tilganges distinkte identiteter, særlige videnskabsfilosofiske grundantagelser samt fagdisciplinære genese udslettes. Forsøget på at reducere kompleksitet og at skrive en letforståelig samt pædagogisk formidlet tekst kan slå om i ren banalisering og forfladigelse. På den anden side lurer faren for ikke at mestre at konstruere visse familieligheder mellem tilgangene på et mere abstrakt plan, især med hensyn til videnskabsfilosofiske antagelser og analysestrategiske perspektiver. Det indebærer i princippet, at de store linier og overblikket fortoner sig i en ophobning af distinkte træk og særlige teorihistoriske forudsætninger, som er karakteristiske for de enkelte tilgange. Forfatternes forsøg på at navigere udenom beg-

ge disse faldgruber, som de er sig bevidste, er sympatisk, omend skitseringen af fællesgodset kan siges at hvile på en reduktiv mindste fællesnævner.

Discourse Analysis as Theory and Method har sit forlæg i den dansksprogede *Diskursanalyse som teori og metode*, som udkom for godt tre år siden på Roskilde Universitetsforlag. Den engelske udgave bygger i store træk på denne, såvel i sin struktur som sit indhold. Forfatterne har imidlertid sine steder foretaget en lettere revision og udbygget centrale diskussioner. Det sidste kapitel i den engelsksprogede udgave, hvor det diskuteres, hvad kritisk socialkonstruktivistisk forskning kan siges at være, er helt nyt. Det indgår i stedet for det eksemplificerende kapitel om national diskurs, som forfatterne afsluttede den danske udgave med.

Som nævnt er der tale om en introduktions- og værktøjsbog, som nok især er egnet til undervisning på 1.-3. studieår. Med bogen ønsker forfatterne at anskueliggøre spændvidden inden for det felt af diskursanalytiske tilgange, der baserer sig på en form for socialkonstruktivisme. De har valgt at præsentere tre tilgange: Laclau og Mouffes diskursteori, kritisk diskursanalyse og diskurspsykologi. Ud fra denne platform folder forfatterne bogens ærinder ud samtidig med, at dens struktur etableres. Den består af 4 hoveddele.

I den første del søges der tegnet et signalement af den

diskursanalytiske forsknings-tradition gennem en beskrivelse af nogle generelle, grundlæggende filosofiske antagelser. Endvidere diskuteres traditionens opfattelse(r) af især sproget og subjektet, ligesom spørgsmålene om kontingens, historicitet, determinisme, sandhed samt struktur-aktør relationen berøres. Forskellene mellem tilgangene søges indfanget ud fra to analytiske dimensioner: Diskursens rolle i konstitueringen af den sociale virkelighed samt spørgsmålet om analytisk fokus (hverdags- versus abstrakte diskurser).

Andel del er koncentreret om at præsentere og kritisk diskutere de tre udvalgte diskursanalytiske tilgange en efter en i hver sit kapitel. Teorihistoriske forudsætninger, kernebegreber, hovedræsonnementer samt analyseperspektiver klarlægges samtidig med, at forfatterne demonstrerer de enkelte tilganges anvendelighed gennem konkrete eksempler.

Anvendelighedsaspektet har i det hele taget høj prioritet i bogen som helhed. Det afspejler sig også i dens tredje hoveddel. Den beskæftiger sig med de myriader af spørgsmål, forhold og analytiske strategier, der relaterer sig til, hvordan man opbygger et forskningsdesign, der kan udgøre rammen om konkrete diskursanalyser. Forfatterne interesserer sig ikke kun for, hvordan elementer fra de tre tilgange kan integreres, men også for hvordan diskursanalytiske og ikke-diskursanalytiske tilgange og teoridannelser kan

kombineres i analyser af empirisk materiale. De slår til lyd for et multiperspektivistisk forskningsdesign, der bygger på en eller anden form for heuristisk eller analytisk pragmatisme. Denne strategi gør det ifølge forfatterne muligt at integrere ikke-diskursanalytisk orienterede teoridannelser og forståelsesformer via en oversættelses- og tilpasningsproces i en overordnet diskursanalytisk ramme og dermed at udnytte forskellige teoretiske tilganges specifikke vidensbidrag.

Afslutningsvis i bogens fjerde hoveddel diskuteres spørgsmålene om dels karakteren af den videnskabelige viden, som er produkt af diskursanalyser (sandhedsspørgsmålet og relativismeproblemet), dels udgangspunktet for og det normative grundlag for at bedrive kritisk forskning.

Det hører til bogens fortjener, at den i så stor udstrækning viser diskursanalytiske tilganges analytiske potentialer ved at anskueliggøre disse i udvalgte, konkrete, empiriske studier. Endvidere at den forholder sig til og elaborerer på metodologiske og metodisk-tekniske spørgsmål, der bl.a. angår empirisk grundlag, fremgangsmåder for og fokuspunkter i analyser, operationaliseringer samt validitet. Vurderet i forhold til sin genre som introduktionsbog fungerer den godt, eftersom den formidler sit stof på en letforståelig og pædagogisk måde. Forfatterne tager læseren ved hånden gennem hele teksten. De forstår at bruge

metaforer, der appellerer til genkendelighed, etablerer fortløbende overgange og opsamlinger samt kommer rundt om nogle af de typiske misforståelser, der opstår, når man som studerende stilles overfor at skulle til egne sig tankegodset inden for det diskursanalytiske felt.

Imidlertid rummer bogen også sine begrænsninger. De er ikke mindst forbundet med, at bogen først og fremmest er en slags værktøjs- og indføringbog i diskursanalyse. Signalementet af det socialkonstruktivistiske informerede diskursanalytiske felt lider under, at det er tegnet ud fra princippet om mindste fællesnævner. Markante videnskabsfilosofiske forskelle og uenigheder (ikke mindst ontologiske og epistemologiske) mellem de mange tilgange inden for feltet skøjtes der behændigt henover, hvorfor fremstillingen må siges at være tendentielt reduktiv. Med hensyn til forfatternes argumentation for det frugtbare i multiperspektivistisk forskning, især mulighederne for at integrere elementer fra de forskellige tilgange samt at kombinere diskursanalytiske med ikke-diskursanalytiske tilgange i en overordnet diskursanalytisk ramme, savnes igen mere grundlæggende videnskabsfilosofiske diskussioner af iøjnefaldende inkommensurabilitetsproblemer, når man er ude i et sådan forehavende. Eksempelvis lader kausalitetssøgende tilgange, der antager eksistensen af dybereliggende strukturer på et ontologisk plan, sig næppe "over-

sætte“ til en “helhjertet“ socialkonstruktivistisk orienteret diskursanalytisk tilgang, som netop gør op med forestillingen om en essentiel strukturering af verden, uden totalt at miste sin identitet og mening. Heuristisk eller analytisk pragmatiske argumenter slår for mig at se ikke til over for sådanne problemer. Iveren efter at “pragmatiskere“ diskursanalytiske retninger sker på bekostning af videnskabsfilosofisk konsistens.

Christel Stormhøj
Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, Roskilde
Universitetscenter

Ernesto Laclau & Chantal Mouffe: *Det radikale demokrati – diskursteoriens politiske perspektiv.*
Frederiksberg: Roskilde Universitets Forlag 2002 (274 sider). Teksterne er udvalgt og oversat i fællesskab af **Torben Clausen, Helene Gjerding, Allan Dreyer Hansen, Ane Jensen, Carsten Jensen, Heidi Kaltoft, Christian Madsbjerg og Ulrik Pram Gad.**

Med *Det radikale demokrati – diskursteoriens politiske perspektiv* foreligger en række tekster af diskursteoriens centrale eksponenter – Ernesto Laclaus & Chantal Mouf-

fes på dansk. Bogen skal både forstås som en politisk debatbog og som en introduktion til diskursanalysens ophavsmand og -kvinde. Der er tale om et udvalg fra de senere år, og teksterne indeholder både et teoretisk (selv) opgør med marxisme og strukturalisme under inddragelse af postmodernisme, liberalisme, dekonstruktion og pragmatisme. Vi får i den første artikel efter oversætternes oplysende indledning i del II et indblik i deres fælles udgangspunkt i begreberne “hegemoni“ og “diskurs“. Derefter beskriver Laclau i del III under titlen “Teoretiske raffineringer“ det ontologiske og epistemologiske grundlag for diskursteorien. Så bliver det Chantal Mouffes tur i del IV til at udvikle sin politiske filosofi, der bygger på diskursteorien. Endelig afsluttes med nogle interviews med mestrene af to af oversætterne Christian Madsbjerg og Katinka Hauxner.

Det radikale demokrati kan opfattes som et opgør med det så omdiskuterede liberale demokrati på et postmarxistisk, diskursteoretisk grundlag. Det er ikke tilfældigt, at teksterne er skrevet omkring den kolde krigs afslutning, eftersom de i høj grad markerer marxisters forsøg på at besvare postmodernismens udfordring. Udgangspunktet er en kritik af alle former for essentialisme, der i politisk teori viser sig i skellet mellem deskriptiv og normativ demokratiteori (s. 13). Ved hjælp af begreberne politik og diskurs gives en postmoderne

problemativering af traditionel liberal demokratiteori som rationalistisk og konfliktfuktig. Laclau og Mouffe fremhæver samtidig et “politikens primat“ med et meget omfattende politikbegreb, der udtrykker en konfliktuel logik af forandring og indstiftelse, der betinger samfundsdannelse. Politik forstås altså ikke som “praktisk fornuft“, men som antagonistisk kamplogik i samfundet. Dermed synes forfatterne alligevel at falde tilbage i den ideologikritiske marxisme, som de til dels vil ud over. Men det vil de også undgå. Politikken er nemlig ikke fuldstændig vilkårlig, men afhængig af diskurser, der strukturerer magten i samfundet. Diskursanalysen skal hjælpe til at åbne diskurserne mod deres egne modsætninger og utematiserede forudsætninger, og den er derfor grundlæggende demokratisk. I dette perspektiv er det politikens opgave at udfordre de herskende diskurser og dermed som radikal demokratisk hegemonikritik bidrage til at konstruere et bedre samfund. Dette udvikles ved at fremhæve, at politikens ubestemthed og umuligheden af den totale altdomsiggribende hegemoni uden negativitet i sidste ende bunder i subjektet som et radikalt udtryk for uafgørbarheden i de strukturelle og diskursive systemer.

Laclau og Mouffe er således på vej langt ud over en strukturalistisk opfattelse af diskursbegrebet, og deres forsvar for subjektets betydning bringer dem også på kant med mange af vor tids

populære tolkninger af Foucaults magttænkning eller Lyotards postmodernisme. Laclau og Mouffe vil svare, at subjektet ikke er en essens, men en diskursiv produktion, hvilket ikke behøver at udelukke en humanisme, der forsvarer denne konstruktion. Selvom vi er klar over, at der er en konstrueret antagonisme mellem mænd og kvinder, behøver vi fx ikke benægte, at kvindelighed betyder noget i forholdet mellem kønnene (s. 70). Men det får mig til at blive noget bekymret over, om dette subjektfilosofiske indslag i diskursanalysen får dem til at smide "barnet ud med badevandet", således, at diskursbegrebet vanskeligt kan forstås på almindeligt marxistisk grundlag. Vi er langt fra almindelig strukturel diskurstænkning, når subjektbegrebet kommer tilbage ind i det hele som en mangel, en negativitet i diskursen, der gør, at den ikke bliver et statisk element, men får en dynamisk struktur i kraft af negativiteten og den uafgørbarhed og forstyrrelse, som den ubevidste subjektivitet skaber i diskursen. Og alligevel er udgangspunktet i den strukturelle marxisme hos Althusser umiskendeligt i Laclau og Mouffes brug af begreber som "diskurs" og "hegemoni", men det levner jo ikke meget plads til subjektet, som de lige havde understreget var tilstede. Er det ikke at blæse og have mel i munden på samme tid? Anderledes sagt, hvad bliver der egentlig tilbage af diskursbegrebet, når det tillades at gå i dia-

log med postmodernistiske positioner, der for længst har relativiseret enhver form for sproglig strukturalisme og har dementeret alle forsøg på at konstruere nye metafysiske systemer?

Samtidig kan det spørges, om det er en gammel pointe, når Laclau og Mouffe gør så meget ud af pointere den implicite hegemoni i marxismens revolutionære projekt. I forlængelse af Derrida beskrives den marxistiske metafysik som "et farligt supplement". Den essentialistiske og dogmatiske tolkning af marxismen har længe været død, og det virker som forfatterne kun har tilbage at overbevise sig selv herom. Efterhånden glider marxismen dog i baggrunden, og bestræbelserne på at inddrage indsigter fra dekonstruktionen hos Derrida og pragmatismen hos Rorty trænger sig på. Det postmoderne har sat nye betingelser for den marxistiske diskurst teori, der selv er i fare for at blive hegemonisk struktur tænkning, og derfor må blødes op med dekonstruktivisme og anerkendelse af subjektive beslutninger som et ubestemt aspekt ved diskursen. Hegemoni tænkes således ikke fuldstændigt strukturelt, men snarere som en konstrueret, men foranderlig magtdynamik, der konstituerer den historiske magt. Samtidig kombineres begreberne om hegemoni, magt og diskurs, således at magten udfoldes igennem sprogets modsætnings- og forskelsstrukturer.

Den klare inspiration fra Derridas metafysikkritik vi-

ser sig i diskursanalysens pointering af umuligheden af den totale politiske institutionering (s. 148), og når det hævdes, at rationalitet, objektivitet og identitet artikuleres i hegemonien. Det viser sig også i umuligheden af det fuldstændigt retfærdige eller demokratiske samfund, der i sig selv altid vil indeholde sin modsætninger. Diskursanalysen har en central mission, når den beskriver de artikulationsprocesser, der åbenbarer magtdannelsen inden for forskellige politiske felter. Diskurser baseres på en grundlæggende negativitet og strukturel modsætning mellem forskellige grupper, der søger at etablere en hegemoni i samfundet. Dekonstruktivismen integreres i diskursteorien, eftersom også oplysningsfilosofiske teorier f.eks. som nævnt marxismen indeholder hegemoniske træk, og derfor selv bør ifølge ækvivalenslogikkens lov udsættes for kritiske diskursanalyser. Laclau hævder, at "et fuldkomment frit samfund, og et fuldkomment ufrit samfund er ækvivalente størrelser" (s. 153). Det fremhæves, at subjekt og objekt er diskursive konstruktioner, men der er ikke lukning i diskursen. Laclau og Mouffe vil ikke ende i strukturel determinisme, som de gang på gang forsøger at lægge distance til, f.eks. i følgende formulering:

...har vi på utallige punkter i vor argumentation søgt at vise det sociales åbenhed og ubestemmelighed, som giver nega-

tivitet og antagonisme en primær og funderende karakter, og som sikrer eksistensen af artikulatoriske og hegemoniske praksisser (s. 100).

Vi går altså mod det ubestemte i hegemonien, og vi oplever, hvordan negativitet og galskab overtager magten i den diskursive orden. Den postmodernistiske diskursanalyse vil ud over strukturerne. Den fremhæver, at negativiteten får grænsen til at opløse sig, og vi føler, at diskursbegrebet i sig selv er overskredet i mødet med den absolutte andethed, der betinger enhver orden og identitet.

Chantal Mouffe forsøger i artiklerne om demokratiteori at videreføre hendes og Laclaus projekt om en radikal demokratiteori i *Hegemony and Socialist Strategy* fra 1985 med den diskursive politikopfattelse at kritisere både liberalister (Rawls, Dworkin) og kommunitarister (Sandel, Walzer). Hun mener, at den politiske liberalisme hos Rawls og Dworkin ikke er pluralistisk og ikke har blik for konflikts betydning for politikken. Samtidig er hun enig i kommunitaristernes kritik af liberalismen. Disse pointer gennemføres med en appel til Carl Schmitts distinktion mellem ven og fjende og decisionistiske definition af det politiske som en kamp på liv og død om fundamentale overbevisninger. Navnlig denne kritik af liberalismen er her ret svag, eftersom det er en grov forsimpning at

hævde, at den politiske liberalisme skulle indebære en overdreven konsensusorienteret rationalitetsopfattelse og reducere konfliktsspørgsmål til at gælde den private sfære.

Mouffe foreslår som alternativ til den politiske liberalisme en "antagonistisk opfattelse af det radikale demokrati", hvor man i forlængelse af Carl Schmitts kritik af liberalismens mangel på forståelse for de ideologiske kampe tager de store kulturelle, religiøse og etniske konflikter i moderne samfund alvorligt. Liberalismens ide om den neutrale stat og argumentation for det politiske som en "overlapping consensus", upartiskhed eller *modus vivendi* eller enstemmighed (s. 229) opfattes som en rationalistisk og moraliserende opfattelse af demokratiet. En opfattelse, der udtrykker forglemmelse med hensyn til, at det politiske er kamp og konflikt. Selvom dette på mange måder er en karikatur af Rawls' opfattelse, der grundlæggende handler om at kombinere fællesskab og pluralisme ved hjælp af det politiske, er det interessant, når Mouffe kommer med eget bud på en radikal demokratisk pluralisme, der i modsætning til en postmoderne fragmentering skal genfinde en ny form for civilrepublikansk medborgerskab, der hjælper til at gøre op med alle former for essentialismer og hegemoniske projekter (s. 192). Navnlig den dekonstruktive metode er en vigtig del af opdyrkelsen af dette nye og mere autentiske demokrati, der

kombinerer respekt for forskel og konflikt med en grundlæggende fællesskabsfølelse.

Sammenfattende kan det siges, at oversættergruppen har gjort et stort stykke arbejde med at gøre nogle vigtige diskursanalytiske tekster tilgængelige på dansk. Når man har mødt utallige diskursanalytiske studenteropgaver, hvor forfatterne har en tendens til "at lægge hovedet under armen" og blot mekanisk presse abstrakte begreber som ækivalenslogik, supplement og hegemoni ned over en hvilken som helst tekst, er det forfriskende at se at selv diskursanalysens store pinger er bløde i knæene med hensyn til at forstå diskurser som fasttomrede strukturer. Problemet er imidlertid om opløsningen af diskursanalysen i et flydende felt af historisk konstitueret diskursivitet og subjektive beslutninger har den uheldige konsekvens, at den diskursive hegemoni ophæves til fordel for en langt mere kompleks virkelighed, der ikke kan begribes sammenhængende med diskursanalytiske begreber. Det er måske derfor, at Laclau og Mouffe flirter med poststrukturalistisk og dekonstruktiv filosofi og indfører et spændende begreb om diskursiv ubestemthed og uafgørbarhed. Og dog er problemet om denne flirt bliver skæbnsvangert for diskursanalysens videnskabelighed?

Uden at tage stilling til dette vanskelige spørgsmål, skal jeg afsluttende takke oversættergruppen for deres sto-

re arbejde og anbefale bogen til enhver, der vil have et mere nuanceret billede af diskursanalysens teoretiske fundament.

Jacob Dahl Rendtorff,
Institut for Samfundsvidenskab og erhvervsøkonomi, Roskilde
Universitetscenter

Bøje Larsen & Kristine Munkgård Pedersen (red.):
Diskursanalysen til debat. Kritiske perspektiver på en populær teoriretning.
København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne 2002 (266 sider).

Bøje Larsen og Kristine Munkgård Pedersen har samlet seks bidrag til en diskussion af diskursanalysens anvendelighed, svagheder og styrker. Ønsket har været at give læseren nærmere kendskab til diskursanalysens indbyggede antagelser samt en kritik af diskursanalysens anvendelighed for samfundsvidenskaberne. Larsen og Pedersen har selv forfattet antologiens første kapitel, som også ligger til grund for resten af bidragsydernes ønske om at deltage. Når jeg nævner dette forhold, skyldes det, at vi her har at gøre med et kontroversielt og provokerende kapitel, holdt i en ubehagelig og nedladende tone, som man ikke plejer at blive udsat for i den samfundsviden-

skabelige litteratur.

Under overskriften *Diskursanalyse for tabere og teenagere* tager Larsen og Pedersen fat på en kategorisering af forskellige kendte former for diskursanalyser, hvor deres overordnede mål er at kunne placere en række essays og værker under kategorierne: diskursanalyse for tabere og teenagere, forkortet DATT, og diskursanalyse for vindere og voksne, forkortet DAVV (forfatternes forkortning). Den første kategori, DATT, bestemmes som en diskursanalyse, hvor der ikke er et repræsentativt tekstudsnit, det vil sige hvor tekster og analyseområder ikke er udvalgt efter specifikke kriterier. Til denne kategori hører også den del af socialkonstruktivismen, hvor virkeligheden kun fremtræder igennem sproget, altså den radikale diskursanalyse. Denne type diskursanalyse forudsætter, ifølge Larsen og Pedersen, at både afsender og modtager er passive, at de er ofre for diskursen. Med forfatternes egne ord: "De, der hører diskursen sagt af disse "kulturelle papegøjer", tror og gentager den uden forbehold." Hertil kommer, at en sådan diskursanalyse vurderes som en form for "teenage-vrængning", dvs. en indirekte kritikform, hvor der ikke ekspliciteres en kritik, der formulerer alternativer til sin samfundsbeskrivelse.

Den anden kategori, DAVV, forholder sig i modsætning til den forrige til, at der eksisterer en objektiv verden, en essens uafhængig af sproget; at visse fænome-

ner kan beskrives som for-sociale. Her findes altså, i modsætning til DATT kategorien, et sam- og modspil mellem det for-sociale og diskursen. Her er afsenderen og modtageren af diskursen beskrevet som aktive agenter, der ikke bare lader sig styre af den herskende diskurs. I denne form for analyse er der derfor også mulighed for en eksplicit kritik, som er i stand til at formulere alternativer, der ikke reproducerer den dominerende diskurs. Yderligere to kategorier sættes i relation til DATT og DAVV kategorierne, nemlig tekstorienteret diskursanalyse, TODA, og samfundsorienteret diskursanalyse, SODA. Den tekstorienterede analyse placeres i forhold til tekst, tale eller samtale, og den samfundsorienterede i forhold til samfund, socialitet og organisation. Øvelsen går nu ud på at placere fem danske diskursanalytiske tekster inden for rammerne af henholdsvis DATT, DAVV, TODA og/eller SODA. Her er med andre ord tale om at bruge positivistisk inspirerede måleenheder, spændende over et kontinuum fra f.eks. "teenager tabere" til "vindere og voksne". Helt ærligt! Hvad er hensigten med denne form for udmåling af diskursanalytiske tekster? Og hvorfor denne nedladende tone?

Resultatet er selvfølgelig givet på forhånd. De fem udvalgte forfattere udnævnes enten til "teenager tabere" eller "voksne vindere", og hvad skal vi bruge det til? Hvis Larsen og Pedersen har villet bryde med den radika-

le diskursanalyses totalitet, så er det ikke lykkedes. De har i stedet erstattet den med en positivistisk totalitet (som de i øvrigt selv har konstrueret), og der er ingen tvivl om, at de selv kommer til at ligge under for deres egen analysekonstruktion. Det er teenagearbejde, fordi de ikke sætter eksplicite kriterier for deres udvælgelse. Hvorfor lige fem forfattere? Er de repræsentative, og kan man med udbytte sammenligne dem under de konstruerede kategorier? Nej! Yderligere, hvis man vil generere kritik og debat, så gøres det ved hjælp af forsigtige og nøjagtige rekonstruktive skridt, ikke ved hjælp af en sløset bearbejdning og præsentation af tekstmaterialet. Tonen mod de udvalgte fem forskere er uhensigtsmæssig, og hvorfor optræder også den tidlige Foucaults arbejde som "teenage-vrængning"? En kort anmeldelse signalerer ofte, at en bog ikke kan anbefales. Det her er en af dem. Desværre for resten af bidragsyderne. Bogen kan ikke, som den har til hensigt, anbefales til "forskere og studerende og andre samfundsinteresserede". Lad mig afslutningsvis slå fast, at jeg hverken er socialkonstruktivist eller diskursanalytiker. Her er ikke tale om et partsindlæg. Min baggrund er en ganske anden, og min bekymring har været en helt anden: tonen og argumentationen.

Rasmus Willig
Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi,
Roskilde Universitet

Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen (red.): *Marginalisering, integration og velfærd*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag 2001 (216 sider).

Denne antologi indeholder en række kapitler, som teoretisk og empirisk diskuterer nogle af velfærdsforskningens centrale begreber – marginalisering, integration og velfærd. Bogen er et resultat af et seminar afholdt på Center for Komparative Velfærdsstudier, Aalborg Universitet i 2000 og giver et glimrende billede af det dynamiske forskningsmiljø, som karakteriserer velfærdsforskningen ved dette universitet.

Marginalisering og integration er nøgleord i diskussionen af udviklingen på arbejdsmarkedet, i debatten om indvandrernes såvel som danskernes levevilkår i dagens Danmark samt i diskussionen af medborgerskabet og dets rettigheder og pligter. Det er den almindelige antagelse, at marginaliseringen fra arbejdsmarkedet har en manglende social integration i samfundet som en nærmest naturgiven konsekvens. Af dette følger, at der både i en dansk og en EU sammenhæng altovervejende og ganske ensidigt fokuseres på at integrere sårbare sociale grupper ved at aktivere dem ind i beskæftigelse. Denne sammenhæng mellem beskæftigelse og integration er imidlertid langt fra entydig på samme måde

som marginalisering oftest bruges i flæng til at beskrive en række forskellige sociale situationer kendetegnet ved social sårbarhed. Goul Andersen og Jensen påpeger korrekt i antologiens indledende kapitel, at marginaliseringsbegrebet sjældent er defineret præcist nok hverken i den teoretiske litteratur eller i den politiske diskussion, og at man skal være varsom med at slutte fra marginalisering på arbejdsmarkedet til manglende social integration i samfundet. Der er brug for langt mere præcise definitioner af begreberne. Marginaliseringen kan antage mange forskellige former – økonomisk, politisk eller social. Den kan være af kortvarig karakter, eller den kan være langvarig, og den kan være frivillig eller påtvungen. Alt sammen forhold, som må med i vurderingen af sammenhængen mellem marginalisering og social integration.

Antologiens forskellige bidrag giver en række nyttige og værdifulde eksempler på, hvor kompliceret sammenhænge mellem marginalisering, velfærd, integration og medborgerskab er, og hvor forsigtig det er nødvendigt at være, når man skal vurdere konsekvenserne af manglende beskæftigelse for de sårbare sociale gruppers integration i samfundet. Ruth Emereks analyse af arbejdsliv og levevilkår blandt indvandrere illustrerer på glimrende vis kompleksiteten i anvendelsen af begreberne, og at det er nødvendigt at differentiere mellem de forskellige grupper af ind-

vandrere samt i baggrund og tidspunkt for indvandring til Danmark. I analysen stilles der spørgsmål ved betydningen af det økonomiske incitament for at komme i beskæftigelse, noget som ellers spiller en central rolle i den politiske debat. Der er mange andre og vigtige forhold, som er bestemmende for, om indvandrere bliver integreret arbejdsmæssigt og socialt. Her peges der på betydningen af de sociale netværk og at manglende arbejdsmarkedsdeltagelse blandt indvandrere hænger sammen med forekomsten af børn, hvor det nærmest er omvendt blandt danskere.

Et andet centralt bidrag i forhold til bogens overordnede tema er Jørgen Goul Andersens analyse af den økonomiske trygheds betydning for, at langvarigt arbejdsløse kommer i arbejde eller bliver fastholdt i en marginal arbejdsmarkedsposition. Der er tale om en panelundersøgelse, hvor beskæftigelsessituationen i 1999 for personer, som var langvarigt arbejdsløse i 1994, bliver kortlagt. For det første viser det sig, at omkring halvdelen af de langtidsarbejdsløse i 1994 var ansat i regulært arbejde i 1999, en femtedel var fortsat arbejdsløse, mens godt en fjerdedel havde trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet. For det andet viser undersøgelsen, at der ikke er sket noget markant fald i trivsel og den sociale integration blandt de langvarigt arbejdsløse. Derimod er både den almindelige trivsel og den sociale integration markant forværret blandt

dem, hvor arbejdsløsheden har været kombineret med alvorlige økonomiske problemer. Dette får Goul Andersen til at argumentere for, at man burde styrke de lediges økonomiske ressourcer. En central konklusion i kapitlet er således, at en større grad af økonomisk og social tryghed blandt de arbejdsløse, end tilfældet er i dag, ville sikre dem mod social isolation og marginalisering, uden at det nødvendigvis ville forringe arbejdsincitamentet.

Ud over ovennævnte bidrag indeholder antologien analyser af meget forskelligartede aspekter af bogens tematik. Lige fra analyser af job mobilitet og personaleomsætning blandt ikke-erhvervsuddannede lønarbejdere ansat på forskellige typer af virksomheder til beskrivelser af levevilkårene for marginaliserede grupper i socialt og økonomiske belastede områder af storbyen. Det noget kalejdoskopske indtryk, man får af antologiens mange forskellige temaer og tilgange til marginalisering og integration, afhjælpes dog i nogen grad med læsningen af de to sidste bidrag, som begge handler om konsekvenserne af aktivering af de arbejdsløse, hvilket er blevet det helt centrale instrument i dansk arbejdsmarkedspolitik.

Henning Hansen, Jens Lind og Iver Hornemann Møller beskriver i deres bidrag resultaterne fra en survey blandt 360 tilfældigt udvalgte aktiverede, som er blevet bedt om at vurdere aktiveringens betydning for

forskellige livsområder. Den generelle konklusion er, at aktiveringen har en række positive effekter på deltagerens livsvilkår. De oplever forbedring i deres arbejdsliv og i det sociale liv. De er kommet ud af en social isolation. Kun dem, som har været arbejdsløse meget længe, finder ikke, at der er sket afgørende forbedringer i deres livssituation. Hvad angår de aktiveredes økonomiske situation er der delte meninger. Lige mange udtrykker, at den er blevet bedre, og at den er blevet forværret. Endelig oplever de aktiverede ikke nogen forandringer i deres fritidsliv og i politisk deltagelse i forhold til, da de var arbejdsløse.

Med aktiveringen af de arbejdsløse sker der således klare forbedringer i deres sociale liv, men samtidigt sker der også en individualisering og personificering af relationen mellem den enkelte arbejder og arbejdslivet. Man kan med denne udvikling frygte for, hvad der sker med den aktiverede arbejder, når tilbuddet stopper, og han/hun vender tilbage i arbejdsløsheds køen. Det er hvad den sidste artikel i antologien handler om. I denne problematiserer Asmund Born og Per H. Jensen med rette ideologien bagved aktivering og de individuelle handlingsplaner som instrumenter til afhjælpning af arbejdsløshed og marginalisering. Gennem aktiverings- og handlingsplanerne bliver kampen mod arbejdsløshed gjort til et individuelt projekt, hvor det ikke er systemet, men den enkelte som får an-

svar for, om det lykkes. Der er som påpeget i analysen tale om en afkollektivisering af problemet og de samfundsmæssige årsager til marginalisering og social eksklusion bliver fjernet. Med denne individualisering øges sårbarheden hos den enkelte med øget differentiering til følge.

Det ville have gjort antologiens mange gode pointer langt stærkere og mere politisk anvendelige, om der var sket en kobling mellem de mange separate analyser. Således ville det have været oplagt at kombinere tematikken i de tre sidste kapitler i bogen fra John Andersens anvendelse af Lockwoods begreber om social- og systemintegration på marginalisering og socialt medborgerskab over analysen af aktiveringens effekter til de konsekvenser, som aktivering og individuelle handlingsplaner har for de enkelte arbejdsløse konceptualisering af marginalisering, integration og velfærd. Antologien indeholder spændende empiriske bidrag til forståelse af problemkomplekset, men mangler at binde de mange spredte tematikker sammen i en slagkraftig forståelse af problemstillingen.

Thomas P. Boje
Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, Roskilde
Universitetscenter

Tom Børsen Hansen, Peter Mølgaard Nielsen & Peter Nielsen (red.): *Mod Strømmen. Kritiske essays om videnskab og samfund*. Göteborg: NSU Press 2002 (145 sider).

På linie med Pierre Bourdieus sidste arbejde (*Modild*) og Christoph Dejours bog om lidelse i Frankrig (*Souffrance En France. La banalisation de l'injustice sociale*) har Tom Børsen Hansen, Peter Mølgaard Nielsen og Peter Nielsen (red.) samlet seks kritiske essays i en mindre bog om videnskab og samfund under titlen *Mod Strømmen*.

De seks essays er resultatet af en læsegruppe i Filosofisk Debatforum, og bogen tager udgangspunkt i den betragtning at nutidens samfund i høj grad kan karakteriseres ud fra dets "selvbehagelighed" og "endimensionalitet". I dette selvbehagelige rum trives den neo-liberale ideologi der efterhånden synes at præge alle livets områder – en udvikling som går under betegnelsen T.i.n.a.-princippet (There is no alternative (to neo-liberalism)). Forfatterne har tydeligvis gjort sig denne problematik klart og opfordrer til kritisk at gennemtænke denne "nødvendighedens politik". I tråd hermed observerer forfatterne også at det er blevet populært at vende Marxs berømte 11. Feuerbachtese på hovedet ("hidtil har filosoferne kun tolket verden forskelligt, det drejer sig om at forandre

den"). Hos den berømte sociolog Manuel Castells hedder det imidlertid at

in the twentieth century, philosophers have been trying to change the world. In the twenty-first century it is time for them to interpret it differently.

For forfatterne er det ikke et enten-eller spørgsmål, tværtimod handler det i bogens indledning om både "at forstå og forandre".

I Lars Poulsens essay om kapitalisme og instrumentel fornuft argumenteres der for en kritisk social dialektik. Ideen her er i tråd med bogens overordnede sigte om at ind sætte en kritisk dialektisk tænkning i stedet for det forsimplede neo-liberale imperativ om forøget konkurrence som forudsætning for samfundet og individets muligheder for realisering. Tom Børsen Hansen tager på samme måde fat på naturvidenskabens behov for at tænke dialektisk for ikke at forfalde til den illusoriske forestilling at al videnskab er fremskridt. Argumentet er at der skal etableres en "etisk dannelse" inden for naturvidenskaberne, således at teknikkens fremskridt også kan tænkes og evalueres som regressive skridt – vi behøver bare at tænke på atombomben. For at belyse naturvidenskabens skyggesider tales der for en etik med udgangspunkt i blandt andet Hans Jonas' bog *The Imperative of Responsibility*. Her er det etiske fundament en for-

dring om menneskets overlevelse, om at "*vi skal tage hånd om morgendagens verden*". I Flemming Bryde Hansens essay argumenteres der også for en social dialektik der skal være med til at sikre den kritiske refleksion. Bryde Hansen indsætter her "djævlens advokat" som skal sørge for at de dominerende diskurser bliver udsat for en formel kritik, indlejret i samfundets demokratiske institutioner. Djævlens advokat er en figurativ illustration af behovet for at få brudt den lineære og éndimensionelle tankegang, således at konsekvenserne af vores politiske beslutninger bliver bedre diskuteret. Niels Fleckner Hansen genopdager Adorno og Horkheimers *Oplysningens dialektik* og sætter den i et nutidigt perspektiv. Det påpeges at den instrumentelle fornuft lever i bedste velgående, og konsekvensen er at vi ikke længere kan se alternativerne. Vi er blevet overtalt af nødvendighedens politik som ekskluderer flere og flere mennesker og har reduceret det sociale til et spørgsmål om markedets ligevægt. På linie hermed sætter Peter Nielsen rammerne for at forstå den økonomiske tænkning i et idehistorisk perspektiv. Her er samtidsdiagnosen meget præcis:

For de nye økonomer består verden nemlig kun af individer, der hver især er en komplet reproduktion af det økonomiske menneske. Samfundet forstået som noget socialt og overindividuel eksisterer ikke.

Bogens sidste essay "Tag moralen med på arbejde" af Susanne Hansen og Peter Mølgård Nielsen handler om hvordan medarbejdere kan tage moralsk ansvar for deres virksomheds amoralske handlinger, og der er belæg fra virkeligheden – for en af forfatterne har selv afsløret sin virksomhed i at handle amoralsk.

"Mod Strømmen" er en fin lille essaysamling som kan læses af et bredt publikum: studerende, politisk interesserede og offentlige debattører. Sproget er tiltalende flydende, og der er sammenhæng og konsistens i redaktionens sammensætning af de forskellige indfaldsvinkler til at tænke kritisk og dialektisk. Men der er udelukkende fokus på første generationen af kritisk teori, og dermed udelukker bogen de betydelige teoretiske fremskridt som er gjort af anden (Jürgen Habermas), tredje (Axel Honneth) og fjerde (Rainer Forst) generationen af kritiske teoretikere.

Rasmus Willig
Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, Roskilde
Universitetscenter

Benedict Anderson:
Forestillede fællesskaber: Refleksioner over nationalismens oprindelse og udbredelse. Roskilde: Roskilde Universitets Forlag 2001 (294 sider), oversat af Lars Jensen.

Zygmunt Bauman:
Fællesskab: En søgen efter tryghed i en usikker verden. København: Hans Reitzels Forlag 2001 (157 sider), oversat af Tom Havemann.

Der er fællesskaber, og så er der "fællesskaber", hvilket ikke er helt det samme. Der er således meget stor forskel på fællesskaber. Nogle fællesskaber er fyldige, mens andre er magre, visse er inklusive, mens andre er eksklusive, nogle er formelle, og andre uformelle, nogle er tvungne, mens andre er frivillige, nogle er oprindelige, andre er opfundne, visse er langvarige, mens andre er kortvarige, nogle er "ægte", mens andre er forestillede, visse er traditionelle, hvor andre er nye, nogle er lokale, mens andre er globale osv. Man kan blive ved *in absurdum*. Det har derfor stor betydning, hvilken form for fællesskab vi taler om, og hvad indholdet af det konkrete fællesskab er eller defineres som. Dette er netop essensen i to bøger, der på sin vis minder meget om hinanden, omend der er en vis tids-

forskydning i deres oprindelige udgivelsesdatoer og en vis forskel på deres fagdisciplinære ophav. Hvor Benedict Andersons bog *Forestillede Fællesskaber* (*Imagined Communities*) efterhånden er gået hen og blevet en politologisk klassiker, så er Zygmunt Baumanns seneste bog *Fællesskab* (*Community*) allerede ved at etablere sig selv som en sociologisk nyklassiker. Der er adskillige fællesnævner, men også mange forskelle mellem de to bøger, som jeg i det følgende kort vil opsummere, inden jeg til sidst vil forsøge at uddrage den overordnede lære, som disse bøger forsøger at fremkomme med om fællesskaber. De to bøger bygger nemlig begge videre på en storslået sociologisk tradition tilbage fra Ferdinand Tönnies' forfatterskab, der var med til at gøre fællesskab til en af disciplinens "household" begreber sammen med samfundet, magt, klasse, rationalitet, normer etc. Begrebet er lige siden dukket op med jævne mellemrum i sociologien – og særligt når fællesskabet har forekommet at være fraværende eller i fare ude i den virkelige verden.

Fællesskab og nationalisme

Benedict Andersons bog er en af de flittigst citerede i den samfundsvidenskabelige litteratur om fællesskab de seneste årtier og er sine år på bagen alligevel "tidløs", som det også fremhæves i Lars Jensens introduktion, der forsøger at lokalisere bogen i sin kontekst i forhold til an-

den international og hjemlig litteratur om national identitet og nationalisme. Andersons eget udgangspunkt er en spændende historisk gennemgang og analyse af de begivenheder og processer, der har ført til dannelsen af forskellige nationale fællesskaber, der rammende benævnes "forestillede fællesskaber", da både deres legitimitet og eksistens udelukkende afhænger af, hvordan de forestilles af mennesker. Dette er indirekte et ekko af Ernst Gellners klassiske konstatering af, at nationalisme *opfinder* nationer, hvor de ikke findes, omend i en knap så kritisk form. Udover at være forestillede er nationer ydermere også kendetegnede ved at være suveræne størrelser og udgøre definerbare fællesskaber. Dette er nationens tre karakteristika.

Der er særligt tre temaer, der optager Anderson igennem bogen: (1) Nationernes objektive modernitet kontra deres subjektivt fortolkede lange historie ifølge nationalisternes tolkning, (2) nationalitetens universalitet (at alle bør have en nation på samme måde som alle har et køn eller tilhører en klasse), og (3) nationalismens politiske magt og udbredelse kontra deres filosofiske armod og deres manglende sammenhængskraft (2001:47-48). Disse tre temaer udgør den overordnede ramme eller problemformulering for analysen, hvor forskellige aspekter og begivenheder drages ind lige fra vidt forskelligt historisk og geografisk hold. Det er såvel spændende som krævende læs-

ning, og en anke man kan anføre er, at der forekommer at være for mange afstikkere og små ekskursioner igennem bogen i forhold til den overordnede problemstilling. Hvorvidt dette er intenderet eller ej vides ikke, men selv om det kan virke forstyrrende med for mange eksotiske detaljer er det netop også, hvad der gør bogen til fascinerende læsning. Dette gør sig gældende både for kapitlerne omhandlede den nationale bevidstheds oprindelse, nationalisme og imperialisme, patriotisme og racisme samt det oprindeligt afsluttende kapitel om historiens engel, der afsluttes med det dystre citat af Walter Benjamin om fremskridtstanken – et citat, der også spiller en central rolle i Baumanns bog, som jeg kommer tilbage til nedenfor.

Udgivelsen fra Roskilde Universitetsforlag, der bestemt er et væsentligt og uundværligt bidrag til den akademiske litteratur om fællesskab, national identitet og nationalisme herhjemme, indeholder ud over de oprindelige kapitler også to fascinerende nyere kapitler, der ikke oprindeligt var inkluderet i den engelske udgave. Det ene af disse fokuserer på skabelsen og vedligeholdelsen af nationale fællesskaber uden for det europæiske kontinent, der ellers udgør omdrejningspunktet for store dele af den oprindelige bog, og det andet nye kapitel retter sig mod erindring og hukommelse som nationalistiske strategier i forbindelse med at skabe eller genoplive den nationale tradi-

tion. Alt i alt er Andersons bog, sine småproblemer til trods, et markant bidrag til fællesskabsdiskussionen selv i en tid, der ser væsentligt forskellig ud i forhold til bogens historiske analyse.

Fællesskab mellem tryghed og usikkerhed

Der er pr. definition noget godt over "fællesskabet" – det markerer samhørighed, solidaritet, socialitet og noget at være fælles om. Dette er også udgangspunktet for Bauman, der skriver om ordet fællesskab, at

det føles godt; uanset hvad ordet "fællesskab" måtte betyde, er det godt "at have et fællesskab", "være medlem af et fællesskab" [...] Vi føler, at fællesskabet altid er noget godt (2001:7).

Hans lille bog om fællesskab, der egentlig mest af alt er et langt essay med en masse centrale pointer mere end en systematisk og struktureret videnskabelig afhandling og afklaring, følger på mange måder naturligt og næsten nødvendigt i hans forfatter-skab, hvor de tidligere bøger netop har omhandlet en analyse af den globale postmoderne verden på godt og ondt og et forsøg på at rehabiliterer det politiske fællesskab i en verden, hvor markedsøkonomien og forbrugersmenen tyndslider menneskelige relationer. Samtidig er det også en bog, der indskriver sig i den diskussion, som Bauman igennem sine foregående bøger indikerer om fremvæksten af en frygt-

kultur affødt af globalisering og en lokal lov-og-orden-logik, en amoralsk markedsøkonomi på fremmarch og de nære og intime relationers forfald. For Bauman er fællesskabets forandring såvel en forudsætning for som en konsekvens af disse samfundsmæssige ændringer, der i stratificeret form spiller ind i vores liv.

Baumans pointe i fællesskabsbogen spindes bl.a. op på hans tidligere formulerede teori omkring den postmoderne verden, hvor vagabonder (de ufuldkomne forbrugere, fiaskoerne) og turister (forbrugerne, de succesfulde) har en væsensforskellig oplevelse af livets muligheder – og således også af fællesskabet. Forbrugersmen fortærer fællesskabet for de svageste, der ikke har mulighed for at forbruge, mens forbrugerne har travlt med at undgå faste forpligtelser og forhold. Fællesskab, i sin ægte form, er som moral i sin ægte form – stiltiende, naturlig, uudsigelig, uendelig og ubegribelig. På samme måde som moralen i Baumans tidligere forfatterskab, er eller bør fællesskabsfølelsen derfor også være primordial og før-social. Dette kan forekomme paradoksalt, da fællesskab jo netop betyder noget "socialt", men for Bauman bør denne fællesskabsfølelse ikke blot udspringe af sociale, politiske, kulturelle eller territoriale fællesnævner, som de som udgangspunkt gør det i Andersons "forestillede fællesskaber". Baumans uformulerede og uudtalte (ønske)fællesskab er meget mere uind-

skrænket og solidarisk i sin udstrækning, og han gennemgår derfor med en vis skepsis mange forskellige typer af fællesskaber (knagefællesskaber, portfællesskaber, etiske fællesskaber, æstetiske fællesskaber m.v.), der netop er eksklusive og ikke inklusive. Som Bauman skriver, så gælder det om at løse en gordisk knude mellem frihed på den ene side, en værdi vi sætter højt, og sikkerhed på den anden side, en følelse vi også betragter som uundværlig. Fællesskab betyder derfor kort sagt, at friheden på den ene eller anden måde må indskrænkes for at sikkerheden kan forøges. Det er så op til os at afgøre, hvilke værdier og følelser, vi prioriterer højest. Bauman giver ikke svaret, men det er næppe nogen overraskelse, at Bauman taler moralens, forpligtelsens og ansvarets sag.

Fællesskaber under forandring

Begge de ovennævnte bøger er centrale for en forståelse og analyse af fællesskabets betydning i det sociale liv og på mange måder udgør de tilsammen en mosaik over fænomenet, der gensidigt kan berige og underbygge hinanden. De er dog også meget forskellige både i form og indhold. Hvor Andersons bog er mere analytisk og distanceret, så er Baumans bidrag til diskussionen om fællesskab meget mere moralsk og politisk bevidst. Med befrielsen for forpligtelse i fællesskaber for de magtfulde og succesfulde, så forfalder de overalt. Bauman skriver rammende:

Eftersom forpligtelser er blevet afløst af flygtige møder, "indtil videre"- og "engangs"- forhold, kan man helt undlade at tage højde for de virkninger, ens handlinger kan have på andre menneskers liv (2001:55).

Hvor Andersons analyse ret beset er retrospektiv og historisk funderet, så er Baumans bog meget mere samtididiagnostiserende og sociologisk, og hvor Andersons analyse af fællesskab næsten udelukkende begrænser sig til nationalisme og national identitet – herunder diskussioner af territorialitet, sprog, dynastiers storhed og fald m.v. – så er Baumans bog mere bredt funderet, hvilket jeg finder både mere udfordrende, men samtidig også problematisk, da hele bogen ikke gennemsyres af samme sociologiske substans, som vi ellers efterhånden er vant til. Andersons bog retter sig ydermere primært mod konstruktionen af national identitet, hvorimod Baumans ditto mere orienterer sig mod det abstrakte dilemma om frihed kontra sikkerhed, individualitet versus fællesskab. Deres forskellighed er dog netop dét, der bevirker, at en samlet læsning af dem vil udvise en komplementaritet og give en nuancering af fællesskabsdiskussionen, der kan vise sig frugtbar for enhver sociologisk forståelse af fænomenet "fællesskab". Det interessante og paradoksale med fællesskab er, at vi først bliver opmærksomme på dets eksistens, når det

forsvinder, og vi står alene eller føler os ensomme, bange, udstødte, sårbare eller udsatte. Ellers tager vi det næsten for givet. Dette er egentlig – implicit som eksplicit – både Baumans og Andersons pointe med deres bøger; at fællesskab er noget godt, men at måden den skabes på siger meget om den mening og betydning, de får i menneskers liv og i historiens forløb. Hvor forestillede fællesskaber for Anderson henviser til den nødvendige folkelige konstruktion af en nationalitetsfølelse i forbindelse med fællesskabskabse i almindelighed, men med særligt fokus på moderniteten og nationalismen, så bliver dette begreb hos Bauman på andre steder i forfatterskabet anvendt til at vise, hvordan mange fællesskaber i postmoderniteten bliver både frivillige, men også flygtige og ofte flydende som postmoderniteten selv. De er ikke så solide længere som de tidligere klassiske typer af nationale, kulturelle, klasse-mæssige eller etniske fællesskaber, og deres berettigelse ligger mere i deres spektakulære manifestationer end i deres mere markante substans. Fællesskaber er således ikke blot under opløsning og afvikling, hvilket kunne være en pessimistisk analyse ud fra en læsning af Anderson og Bauman, men de bliver også vedvarende konstrueret, gendannet og vedligeholdt af mennesker i mange forskellige sociale sammenhænge. Dette kunne være en mere optimistisk læsning.

Intet menneske er en ø

Disse viise ord blev slået fast for efterhånden mange år siden. De har ikke mistet deres betydning siden da, selv om atomistisk mikroøkonomi eller rational choice-teori i efterhånden flere årtier har forsøgt at overbevise os om, at den menneskelige essens udelukkende består af nyttemaksimering samt en egenlyst, asocial og kynisk selvhævdelse. Sociologien, såvel som politologien og andre beslægtede samfundsvidenskabelige discipliner, forudsætter derimod et fællesskab af gensidigt afhængige mennesker, en "figuration" i Norbert Elias' forstand, hvor man ikke kan stå alene eller eksistere helt uafhængigt af andre menneskers handlinger og konsekvenserne af disse. Samtidig kan man heller ikke undgå at komme til at berøre og påvirke andre menneskers liv med ens egne handlinger og deres konsekvenser – tilsigtede som utilsigtede. Derved opstår der en moralsk forbindelse. Mennesket er således et *homo socialis*, hvadenten det vil det eller ej og grundet omstændigheder, som det selv har meget lidt indflydelse på. Det er netop denne pointe, som såvel Andersons som Baumans bøger er med til at markere, samtidig med at de påpeger, at mennesker altid er i færd med at konstruere fællesskaber, der kan indgyde en følelse af samhørighed og markere, at man netop ikke er alene – at man har noget at være fælles om. Hele den filosofi, der fremkommer i Jens Sigsgaards fiktive børnebog *Palle alene i verden*, gør

sig således også gældende på faktiske sociale forhold – den totale frihed er fascinerende og fantastisk udfordrende, men det er vitterligt knap så sjovt og betryggende at være helt alene, når man kan være i fællesskab med andre.

Michael Hviid Jacobsen
Institut for Sociale Forhold og Organisation,
Aalborg Universitet

Michael Hviid Jacobsen, Søren Kristiansen & Annick Prieur (red.):
Liv, Fortælling, Tekst. Strejftog i kvalitativ sociologi.
Aalborg, Aalborg Universitetsforlag
2002 (356 sider).

En række forskere ved Aalborg Universitet har udgivet en antologi der vil "introducere nogle af den kvalitative forsknings centrale metoder, teknikker, spørgsmål og problemstillinger". Syv ud af de 11 forskere der bidrager i antologien er ansat ved Institut for Sociale Forhold og Organisation. Antologiens kapitler spænder bredt, både når det drejer sig om de temaer og teoretiske og metodologiske begreber der behandles, måden forskerne har grebet opgaven an på og ikke mindst i forhold til formidlingen. Målgruppen er tilsvarende bred: Redaktørerne skriver i forordet at bogen henvender sig til "studerende på en bred vifte af samfundsvidenskabelige uddannel-

ser". Det er nok denne spændvidde der er antologiens største problem; det er simpelt hen svært at forestille sig en læser der vil have fornøjelse af samtlige kapitler. En sociologistuderende et par år inde i studierne vil finde den ene halvdel af kapitlerne for introducerende i sin form, hvorimod en novice i faget må tænkes at blive frustreret over den indforståethed der præger den anden halvdel af artiklerne.

Enkelte forfattere – og her tænker jeg især på kapitlet af Camilla Eg – formår at skrive en tekst der er klar, spændende og henvender sig til den brede vifte af studerende, bogen er målrettet imod. Kapitlet er en introduktion til en billedanalyse og skiller sig ud fra de fleste øvrige kapitler ved at have et empirisk udgangspunkt (dog afledt af teoretisk læsning) og løbende introducere og diskutere teoretiske begreber. Mange af antologiens andre kapitler indledes med en længere teoretisk/metodologisk diskussion og anvender empirien som en eksemplificering af teorien. Måske tynget af min baggrund som antropolog virker den fremgangsmåde, hvor empirien får "eksempel-status" ikke altid lige overbevisende. I flere tilfælde glimrer de empiriske eksempler nemlig ved at man som læser nemt kan forestille sig et modsat eksempel, der ville udfordre den teoretiske antagelse.

Antologiens opbygning

Antologien er inddelt i tre sektioner med følgende overskrifter: (I) Tilgange og

metodologier, (II) Teknikker og metoder og (III) Tværgående temaer med mere.

I antologiens første sektion (tilgange og metodologier) er der et udmærket kapitel om Chicagoskolen, et kapitel om fortolkning og forståelse i det kvalitative interview, et kapitel om Grounded Theory og et kapitel om Bourdieus perspektiv på design og interview. Selv var jeg lidt spændt på læsningen om Grounded Theory af Michael Hviid Jakobsen, da jeg aldrig rigtig har forstået præcis hvad det er denne "teori", udviklet af Glaser og Strauss, kan tilføre mikrosociologiske analyser, og som delvist må stå ubesvaret også efter læsningen. Da "teorien" spiller en meget perifer rolle i kvalitativ forskning (som Hviid Jakobsen også påpeger), er det en smule besynderligt at den skal have et helt kapitel i bogen. De øvrige kapitlers temaer er relevante, og især kapitlet om Chicagoskolen synes meget oplagt i en antologi om kvalitativ metode på grund af denne skoles store indflydelse på kvalitativ forskning.

I antologiens anden sektion (teknikker og metoder) er der et kapitel om nærhed, afstand og feltarbejde, et kapitel om det narrative interview, kapitlet om billedanalyse som jeg nævnte tidligere og et – taget konteksten i betragtning – lidt besynderligt kapitel om hvordan man kan kombinere kvalitative og kvantitative metoder. Når dette kapitel skiller sig ud fra mængden skyldes det at man som læser *skal* være interesseret i arbejdsmarkedsforsk-

ning i Danmark siden 1970, hvis man skal gøre sig forhåbninger om at komme igennem det. I de øvrige kapitler i antologien lykkedes det at formidle forskellige teoretiske begreber og metodologiske refleksioner uden at empirien trætter læsningen, og empirien fungerer dermed oftest decideret fremmede for forståelsen af de diskussioner de forskellige forfattere rejser. Kapitlet om det narrative interview, skrevet af Rasmus Arntoft og Trine Lund Thomsen, er på linie med kapitlet om Chicagoskolen et udmærket kapitel. Her får forfatterne sat den uindviede læser ind i denne metodologiske tilgang på en klar og let tilgængelig måde. Det er imidlertid også et af de kapitler hvor empirien har "eksempel-status". Annick Prieurs kapitel om nærhed, afstand og feltarbejde vinder ved den eksotiske empiri der fanger læseren.

I antologiens tredje sektion antydes det allerede på overskriftsniveau – "Tværgående temaer med mere" – at de enkelte kapitler er stærkt varierende (hvilket i øvrigt også gør sig gældende for de øvrige to sektioners kapitler). Først præsenteres et kapitel om sensitiv sociologi (etik). I dette kapitel er det svært at forstå hvorfor de forhold som Michael Hviid Jacobsen, Anja Jørgensen og Stine Svendsen-Tune diskuterer, så entydigt kun relateres til forskning blandt udstødte grupper. Det udpluk af etiske overvejelser forfatterne præsenterer, bør – så vidt jeg kan se – også gøre sig gæl-

dende i forskning blandt fx ressourcestærke grupper. Herefter kommer et kapitel der bærer titlen "Social science fiction", som Michael Hviid Jacobsen præsenterer som en metodologi der har "en kreativ, pragmatisk og laissez-faire indstilling til vidensfrembringelse". Her skal læseren være årvågen under læsningen. Der var flere steder hvor jeg måtte læse teksten flere gange (jeg har stadig ikke fundet ud af hvad "inkrementalistisk udvikling" er). Kapitlet blev afsluttet med 20 lange fodnoter og 101 forfattere optegnet på referencelisten! Hviid Jakobsen har fat i et relevant og spændende område: Nemlig, hvordan man som forsker sikrer plads til opfindsomhed, kreativitet, intuition og fantasi i forskningen, men skyder måske over målet taget mængden af informationer (tenderer "namedropping") og plads i betragtning. Herefter er der et kapitel der beskriver feltarbejde og deltagerobservation i virtuelle omgivelser, og afslutningsvis et kapitel om data og teoriudvikling i kvalitativ sociologi af Søren Kristiansen. Det er et interessant og mere oversigtspræget kapitel, men overlapper desværre en del med Hviid Jakobsens kapitel om Grounded Theory.

Afrunding

Som min hastige gennemgang har vist kommer antologien vidt omkring, men dog på en så usystematisk måde at den ikke kan gøre sig forhåbninger om at blive en art "grundbog" i kvalitative metoder (som der – om

end en smule indirekte – lægges op til i introduktionen).

Dette er dog udelukkende en kritik af antologien som helhed og ikke en kritik af de enkelte bidrag der sagtens kan forestilles at få hver deres liv i forskellige sammenhænge. På grund af den uklare målgruppe og at teksterens svarhedsgrad er så varierende, er det svært at give et bud på hvem der kunne tænkes at blive *antologiens* læserskare. Det er klart at enhver underviser i kvalitativ metode bør anskaffe sig den, da der (afhængigt af undervisningens målgruppe) helt sikkert vil være et par kapitler der vil egne sig til den pågældende undervisningssituation.

Nanna Mik-Meyer
Sociologisk Institut,
Københavns Universitet
og SFI

Bognoter

Niels Gilje & Harald Grimen: *Samfundsvidenskabernes forudsætninger. Indføring i samfundsvidenskabernes videnskabsfilosofi*. København: Hans Reitzels Forlag 2002 (333 sider). Oversat af Tom Steffensen.

Næsten ti år skulle der gå, inden et dansk forlag kunne tilbyde en dansk oversættelse af den af mange i forsker- og højere uddannelsesinstitutioner kendte *Samfunnsvitenskapenes forutsetninger*. Oversættelsen er en gunstig anledning til, at endnu flere må blive bekendt med denne udmærkede introduktion til videnskabsteori – forhåbentlig også uden for det sociale, sundhedsfaglige og pædagogiske område, som bogen direkte retter sig imod. Bogens målgruppe er blandt andet studerende. Dens problemorienterede opbygning og grundige – om end ikke alle steder helt opdaterede (fx kapitlerne om hermeneutik og om rationalitet) – indføring gør, at målgruppen også kan omfatte forskere og forskningsinteresserede læ-

sere. Formuleret lidt skarpe: bogen burde være obligatorisk læsning for alle samfundsvidenskabelige ph.d. studerende, der ikke på forhånd har en videnskabs-teoretisk ballast.

11 kapitler danner ramme om centrale videnskabsfilosofiske problemstillinger, som studerende uundgåeligt støder på i deres studier og projektskrivninger, såsom kapitlet om "Forklaringstyper", der bl.a. omhandler forholdet mellem formåls- og årsagsforklaringer i samfundsvidenskaberne samt et interessant afsnit om selvopfyldende og selvødelæggende forudsigelser, der ville være relevant i mangel af metodekursus. Men bogen orienterer sig også mod videnskabsteoretiske traditioner såsom logisk positivism, kritisk rationalisme og hermeneutik. Kapitel 10 om "Værdifrihed og videnskabens etos" og kapitel 11: "Videnskab, personlighed og samfund" leverer stof til eftertanke med UVVU's (Udvalgene Vedrørende Videnskabelig Uredelighed) aktuelle Lomborg-sag og efterdønningerne heraf i form af underskriftsindsamlinger og debatter i dagspressen. De videnskabsteoretiske (skabs)sociologiske problemstillinger, der gennemgås i

disse kapitler, er anbefalet læsning til alle forskere.

Kort og godt bidrager de to norske professorer, Gilje & Grimen, med et prisværdigt værk, der er præget både af *indsigt* og *udblik* – for at referere til citatet af Stephen Toulmin i starten af bogen.

Inge Kryger Pedersen
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Lars Bo Henriksen: *Kvalitet i kvalitativ samfundsvidenskab – en historie om filosofisk hermeneutik og kvalitative metoder i samfundsvidenskaberne*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag 2003 (80 sider).

Det er meget oppe i tiden fra alle mulige mærkværdige sider at skulle evaluere kvalitetskriterierne for særligt kvalitativ forskning. Ikke fordi det er unødvendigt, men fordi det virker som et bastant stillen spørgsmålstejn ved én af sociologiens metodiske grundpiller. Enten har man i en ekstrem kritisk

distancering fra kvalitativ metode, som betragtes som tilfældig, lemfældig og lige-gyldig, eller også i den modsatte grøft, hvor man med næb og kløer forsvare det kvalitative paradigme som bl.a. fænomenologi og filosofisk hermeneutik udgør. Lars Bo Henriksens lille bog er et forsøg på at finde hoved og hale på denne diskussion og markere et standpunkt i forhold til at ville forsvare den kvalitative tilgang mod ofte misforståede angreb, der ikke menes at kunne retfærdiggøres. Bogen er forfriskende i den forstand, at stilen er ligetil og til tider endda provokatorisk og konfrontatorisk, hvilket dog blot bidrager til, at diskussion ikke nødvendigvis forløses, men at den bliver mere nuanceret og vedkommende. Som udgangspunkt er det en filosofisk og videnskabs-teoretisk diskussion, som Henriksen tager op og ikke en synderligt sociologisk eller metodeteoretisk vinkel. Forfatteren opstiller bl.a. nogle konventionelle retningslinier for diskussionen af videnskabelig kvalitet og sandhed og gennemgår her-efter en for en, hvorvidt kvalitativ videnskab kan siges at efterleve disse krav, der ofte stammer fra et positivistisk eller kvantifikationsistisk ståsted. Denne diskussion føres ydermere videre bl.a. ved en gennemgang af henholdsvis skepticisme, relativisme og nihilisme. Kvalitativ samfundsvidenskab befinder sig ofte i en position, hvor den skal forsvare sig mod anklager om at imitere disse filosofiske opfattelser. Ankla-

gerne rettes ofte enten fra positivistisk, rationalistisk eller kritisk hermeneutisk hold. Bogen forsøger at skabe et overblik over diskussionernes stormøje, som kvalitativ forskning vedvarende befinder sig i, for, som den siger, at afhjælpe producenter og brugere af samfundsvidenskabelig viden frembragt af kvalitativ vej til at kunne forstå dens resultater, procedurer og forudsætninger. *Kvalitet i kvalitativ samfundsvidenskab* er en diskussionsbog og bærer præg af det – derfor er den ikke velegnet til undervisningsbrug, men retter sig snarere mod de efterhånden mange forskere, der selv vil finde skyts i kampen mellem kvalitative og kvantitative metode-kæmpere. Dette gør den til gengæld også godt – uanset om man er enig med Henriksens argumentation eller ej.

**Tove Thagaard:
*Systematik og inn-
levelse: En innføring
i kvalitativ metode.*
Bergen: Fagbokfor-
laget 2003 (224
sider).**

Denne bog omhandler også kvalitative metoder, men gør det på en mere traditionel sociologisk måde end den oven for omtalte debatbog. Den norske sociolog Tove Thagaards ærinde er i *Systematik og innlevelse* at introducere til den kvalitative metode generelt ved at fokusere på de forskellige faser, som dette arbejde som oftest gen-

nemløber fra en indledende undren over virkeligheden via problemformulering til dataindsamling og analyse og så slutteligt afrapportering og præsentation. Som titlen på bogen angiver, så ønsker hun at vise, at kvalitativ metode såvel følger en særlig videnskabelig logik og systematik, som fordrer anvendelsen af en lige så særegen menneskelig dimension i form af indlevelse. Indledningsvist viser Thagaard, hvordan det kvalitative adskiller sig fra det kvantitative, og hvorfor det derfor kræver en særlig form for metodisk tilgang. Hun argumenterer igennem bogens ti forskellige kapitler for den kvalitative metodes "egenart", som hun kalder det, og formidler såvel bredt som mere specifikt aspekter af den kvalitative sociologi, der både har praktisk såvel som mere teoretisk fundering. Bogens klare styrke ligger i, at den udover at beskæftige sig indgående med disse konkrete og praktiske faser på en dybdegående, men letforståelig facon også foretager en udførlig gennemgang af det videnskabsteoretiske og metodologiske grundlag for udførelsen af kvalitative undersøgelser så som de klassiske traditioner i form af symbolsk interaktionisme, fænomenologi og etnometodologi, men også kritisk teori, postmodernisme og feminisme m.v. Bogen udmærker sig desuden ved at tage den etiske dimension alvorligt og gennemgår de faldgruber, som kvalitative undersøgelser kan risikere at havne i, såfremt man som forsker

ikke er sensitiv overfor, at såvel interviewing, feltarbejde og dokumentarisk metode rummer sine egne konkrete problemstillinger og dilemmaer. Kapitlet, der diskuterer data og teori og relationen herimellem, er desuden oplysende og illustrerer, hvordan denne kobling kan tænkes, og hvilke konsekvenser denne kobling har for kvaliteten af ens analyse og konklusion. Yderme-

re udgør gennemgangen af foretagelsen af kvalitativ analyse på baggrund af konstruktionen af kategorier og identifikationen af mønstre i ens datamateriale en god vejledning og introduktion særligt for studerende på såvel begynder- som mere avanceret niveau – særligt da den til hvert kapitel har tilføjet en kort liste over relevant litteratur, der anbefales for videre læsning inden for

hvert specifikt område. Thagaards bog er således relativt unik på skandinavisk grund, da den stort set kan anvendes som gennemgående kursuslitteratur for et modul om kvalitativ sociologisk metode.

Michael Hviid Jacobsen
Institut for Sociale
Forhold og Organisation,
Aalborg Universitet